

گفتمان‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران

دکتر محمود علی‌پور گرجی
عضو هیئت علمی دانشگاه آیت‌الله بروجردی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۳۹۳

علی‌پور گرگی، محمود، ۱۳۴۲ -

گفتمان‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران / محمود علی‌پور گرگی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳.

هشت: ۲۱۶ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۸۷: علوم سیاسی؛ ۷)

ISBN: 978-600-298-049-6

بها: ۷۹۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه: ص. [۱۸۵]-۱۹۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. گفتمان - ایران - جنبه‌های سیاسی. ۲. اسلام و سیاست - ایران. ۳. ایران - سیاست و حکومت - ۱۳۵۸.

الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان

۹۵۵/۰۸۴

DSR۱۵۷۰/ع۸گ۷۱۳۹۳

۳۷۴۸۵۶۲

شماره کتابشناسی ملی

گفتمان‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران

مؤلف: دکتر محمود علی‌پور گرگی (عضو هیئت علمی دانشگاه آیت‌الله بروجردی)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۲۸۷؛ علوم سیاسی: ۷)

ویرایش و صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۳

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۷۹۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۰۲۵-۳۲۱۱۱۳۰۰)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۰۲۶۴۰۲۶۰۰ و ۰۶۶۹۷۸۹۲۰-۲۱

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد. این کتاب به‌عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته‌های «علوم سیاسی» و «علوم

اجتماعی» «در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد» و نیز دیگر علاقه‌مندان به مطالعات سیاسی در زمینه مسائل ایران فراهم آمده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف گرامی، جناب آقای دکتر محمود علی‌پور گرجی و نیز از حجج اسلام و المسلمین محمدحسین اسکندری و اسماعیل صادق‌الوعده (دارابکلایی) بابت ارائه نظریات راهگشایشان در این اثر سپاسگزاری نماید.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات

۱. طرح تفصیلی پژوهش.....	۵
۱-۱. بیان مسئله.....	۵
۲-۱. پرسش‌ها و فرضیه تحقیق.....	۷
۳-۱. مفاهیم.....	۸
۱-۳-۱. گفتمان.....	۸
مفاهیم اساسی تحلیل گفتمان.....	۱۰
۲-۳-۱. پیمایش محیطی.....	۱۴
۳-۳-۱. روندها.....	۱۴
۴-۳-۱. رویدادها.....	۱۵
۵-۳-۱. آینده‌پژوهی.....	۱۵
۶-۳-۱. چشم‌انداز.....	۱۵
۷-۳-۱. آزادی سیاسی.....	۱۶
الف. آزادی احزاب.....	۱۶
ب. آزادی مطبوعات.....	۱۷
ج. حق انتخاب و آزادی رأی.....	۱۷
۴-۱. سازمان‌دهی پژوهش.....	۱۷
۲. الگوی تحلیل‌روند.....	۱۸

فصل دوم: ایده‌های تأثیرگذار بر گفتمان‌های سیاسی

گفتار اول: ایده‌ها در گفتمان‌های آغاز انقلاب اسلامی ایران.....	۲۶
۱. گفتمان‌های چپ (مارکسیستی).....	۲۷

- ۱-۱. حزب توده ۲۷
- ۲-۱. چریک‌های فدایی خلق ۲۷
- گفتمان ملی‌گرا و لیبرال: فضای باز سیاسی ۱۳۵۶ش (اجرای حقوق بشر کارتر) ۲۸
- ۱-۲. گفتمان لیبرال ۲۹
- ۲-۲. گفتمان ملی‌گرا ۲۹
۳. گفتمان سلطنت‌طلبان: بیماری سرطان شاه ۳۳
۴. گروه‌های مذهبی ۳۵
- نقش گروه‌های سیاسی در آغاز انقلاب ۴۱
- کنفرانس گوآدلوپ: (۶-۸ ژانویه ۱۹۷۹م/۱۵ دی ماه ۱۳۵۷ش) ۴۵
- گفتار دوم: گفتمان‌ها در انقلاب اسلامی ایران ۵۰
- ۱-۱. نگرش ملی‌گرای سکولار ۵۴
- اصول هفت‌گانه جبهه ملی ایران ۶۷
- ۲-۱. نگرش مارکسیستی ۶۸
- ۳-۱. نگرش اسلام سیاسی ۷۰
۱. فراگیری دین اسلام ۷۰
۲. جدا ناپذیری دین از سیاست ۷۰
۳. تشکیل دولت مدرن اسلامی ۷۱
۴. استعمار غرب عامل عقب‌ماندگی مسلمانان ۷۱
- ۱-۳-۱. اسلام سیاسی روشنفکری لیبرال ۷۲
- ۲-۳-۱. اسلام سیاسی چپ ۷۶
- ۳-۳-۱. اسلام سیاسی-فقهی ۸۰
- رویدادهای تأثیرگذار بر تثبیت اسلام سیاسی-فقهی ۸۱
- شکل‌گیری خُرده‌گفتمان‌ها؛ راست و چپ؛ (۱۳۶۰-۱۳۶۸) ۸۲
- الف. شکل‌گیری اصطلاح چپ و راست ۸۲
۱. جناح‌های سیاسی: استراتژی‌ها ۸۳
۲. چپ و راست بنا بر معیار رژیم‌ها ۸۵
- ب. اصطلاح چپ و راست در ایران ۸۶
۱. راست سنتی ۱۰۰
۲. چپ سنتی ۱۰۳
۳. راست مدرن (سال‌های ۱۳۶۸-۱۳۷۶ش)؛ تقدم توسعه اقتصادی بر آزادی سیاسی ۱۰۵
۴. چپ مدرن (سال‌های ۱۳۷۶-۱۳۸۴ش)؛ تقدم آزادی سیاسی بر توسعه اقتصادی ۱۰۸
- الف. حزب جبهه مشارکت ایران اسلامی ۱۱۳
- ب. حزب همبستگی ایران اسلامی ۱۱۳
- ج. مجمع نیروهای خط امام علیه‌السلام ۱۱۴
- د. جمعیت زنان جمهوری اسلامی ایران ۱۱۴

۱۱۴	ه. حزب اسلامی کار.....
۱۱۵	و. انجمن اسلامی معلمان ایران.....
۱۱۵	ز. مجمع اسلامی بانوان.....
۱۱۵	ح. انجمن اسلامی جامعه پزشکی ایران.....
۱۱۶	ط. دفتر تحکیم وحدت.....
۱۱۶	ی. مجمع محققین و مدرسین حوزه علمیه قم.....
۱۱۷	ک. حزب اعتماد ملی.....
۱۱۸	۵. جبهه متحد اصول‌گرایان (۱۳۸۴-۱۳۸۸ ش).....
۱۲۵	دوره اول) دوره حاکمیت اسلام سیاسی لیبرال و ملی‌گرای سکولار.....
	دوره دوم) دوره حاکمیت مشترک میان ملی‌گراها (اسلام سیاسی لیبرال و ملی‌گرای سکولار) با
۱۲۹	اسلام سیاسی-فقهتی.....
۱۳۶	دوره سوم) حاکمیت اسلام سیاسی-فقهتی.....
۱۳۶	دوره چهارم) حاکمیت کامل اسلام سیاسی-فقهتی.....

فصل سوم: روند گفتمان‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران

۱۳۹	الف. روند احزاب در جمهوری اسلامی ایران.....
۱۳۹	۱. پیروزی انقلاب (۱۳۵۷) تا اواسط دهه ۱۳۶۰ ش؛ هرج و مرج‌گرایی حزبی.....
۱۴۰	دوره نخست: فقدان خطوط قرمز اجماعی (پیروزی انقلاب تا آذر ماه ۱۳۵۸ ش).....
۱۴۱	دوره دوم: اولویت‌های جناحی (از دی ماه ۵۸ تا مرداد ماه ۱۳۶۰ ش).....
۱۴۳	رویدادهای تأثیرگذار بر روند احزاب و تثبیت اسلام سیاسی-فقهتی.....
۱۴۶	۲. سال‌های ۱۳۶۰-۱۳۶۸ ش؛ یکسان‌سازی احزاب.....
۱۴۹	۳. سال‌های ۱۳۶۸-۱۳۷۶ ش.....
۱۵۳	۴. سال‌های ۱۳۷۶ ش تا سوم تیر ۱۳۸۴ ش.....
۱۵۴	۵. سال‌های ۱۳۸۴ ش تاکنون.....
۱۵۵	ب. روند مطبوعات در جمهوری اسلامی ایران.....
۱۶۶	ج. روند انتخابات در جمهوری اسلامی ایران.....
۱۶۶	انتخابات اولین دوره مجلس شورای اسلامی (۲۴ اسفند ۱۳۵۸ ش).....
۱۶۶	۱. احزاب در آستانه اولین دوره مجلس.....
۱۶۷	۲. نگاه آماری.....
۱۶۷	انتخابات دومین دوره مجلس شورای اسلامی (۲۶ فروردین ۱۳۶۳ ش).....
۱۶۷	۱. احزاب در آستانه دومین دوره مجلس.....
۱۷۰	۲. نگاه آماری.....
۱۷۰	انتخابات سومین دوره مجلس شورای اسلامی (۱۹ فروردین ۱۳۶۷ ش).....
۱۷۰	۱. احزاب در آستانه سومین دوره مجلس.....
۱۷۱	۲. نگاه آماری.....

انتخابات چهارمین دوره مجلس شورای اسلامی (۲۱ فروردین ماه ۱۳۷۱ش).....	۱۷۱
۱. احزاب در آستانه چهارمین دوره مجلس	۱۷۱
۲. نگاه آماری.....	۱۷۲
انتخابات پنجمین دوره مجلس شورای اسلامی (۱۸ اسفند ماه ۱۳۷۴ش).....	۱۷۳
۱. احزاب در آستانه پنجمین دوره مجلس.....	۱۷۳
۲. نگاه آماری.....	۱۷۳
انتخابات ششمین دوره انتخابات مجلس شورای اسلامی (بهمن ماه ۱۳۷۸ش).....	۱۷۴
۱. احزاب در آستانه پنجمین دوره مجلس.....	۱۷۴
۲. نگاه آماری.....	۱۷۴
انتخابات هفتمین مجلس شورای اسلامی (اسفند ۱۳۸۲ش).....	۱۷۴
۱. احزاب در آستانه هفتمین دوره مجلس.....	۱۷۴
۲. نگاه آماری.....	۱۷۶
انتخابات هشتمین مجلس شورای اسلامی (۲۴ اسفند ۱۳۸۶ش).....	۱۷۶
۱. احزاب در آستانه هشتمین دوره مجلس.....	۱۷۶
۲. جبهه اصول‌گرا.....	۱۷۷
۳. نگاه آماری.....	۱۷۷
جمع‌بندی.....	۱۸۱

منابع و مأخذ

منابع فارسی	۱۸۵
الف. کتاب‌ها	۱۸۵
ب. روزنامه‌ها، مجلات و مقالات.....	۱۸۹
منابع لاتین	۱۹۳

نمایه‌ها

نمایه اشخاص.....	۱۹۵
نمایه موضوعات.....	۲۰۲

مقدمه

با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش، فضای سیاسی در ایران به شکل بسته و خفقانی اداره می‌شد؛ به گونه‌ای که هیچ‌یک از گفتمان‌های اسلامی، ملی‌گرا و مارکسیستی اجازه فعالیت نداشتند. بسته شدن فضای سیاسی با توجه به این نکته شدیدتر شد که جامعه ایران به شکل جامعه توده‌ای در آمد و نهادهای مدنی سرکوب شدند. گفتمان‌های سیاسی (اسلام سیاسی، ملی‌گرا و مارکسیستی) رها شده از سرکوب پهلوی، پس از انقلاب فرصت حضور در عرصه منازعه‌های سیاسی ایران را بدست آوردند؛ و دیدگاه‌های متفاوتی درباره عوامل شتابزا به عنوان آغازگر انقلاب و شمارش معکوس برای سقوط رژیم پهلوی ارائه دادند. نقش گروه‌های سیاسی در پیدایش انقلاب اسلامی ایران از مباحث چالش برانگیزی است که در این پژوهش بررسی شده است. شهروندان جامعه توده‌ای (mass Society) ایران در سال ۱۳۵۶ش به صورت متمایز، منفرد و جدا از هم در بحث‌های سیاسی-اجتماعی حضور داشتند؛ و توده‌های مردم در هیچ تشکل سیاسی عضویت نداشتند و هیچ‌یک از گروه‌ها و احزاب از پایگاه اجتماعی برخوردار نبودند. از این رو نقش امام خمینی علیه السلام علاوه بر بسیج توده‌ها و گروه‌های سیاسی، به دلیل تبدیل یک شورش کور و بی هدف به حرکتی هدفمند، از اهمیت فوق‌العاده برخوردار بود. پس از انقلاب، ایده‌های گفتمانی مارکسیستی، به دلیل نداشتن اعتبار میان مردم، هیچ‌گاه در ایران گسترش چندانی پیدا نکردند. از این رو به نظر می‌رسد کمترین تأثیر را بر گفتمان انقلاب اسلامی داشته‌اند. به ویژه اینکه از سال ۱۳۶۰ش این گروه به حاشیه رانده شده و به تدریج از صحنه سیاسی حذف گردیدند.

اسلام سیاسی از دیگر گفتمان‌های سیاسی، بیشتر برای توصیف آن دسته از جریان‌های اسلامی

به‌کار می‌رود که خواستار ایجاد حکومتی بر مبنای اصول اسلامی هستند تا پیش از برکناری بنی‌صدر از ریاست جمهوری در تاریخ اول تیر ۱۳۶۰ش، گفتن‌های موجود در جمهوری اسلامی ایران به دو گفتن اسلامی و ملی‌گرا تقسیم می‌شد. اما بعد از سال ۶۰ و حذف گفتن ملی‌گرا، جناح‌های جدیدی مشهور به چپ و راست در درون گفتن اسلام سیاسی شکل گرفت که سه انشعاب روشنفکری لیبرال، چپ و فقهاتی پدید آمد.

پس از بررسی ایده‌های گفتن‌ها و انشعاب‌های مطرح شده به نام چپ و راست، نوبت به بررسی تحلیل روند گفتن با استفاده از تحلیل روند یکی از روش‌های آینده‌پژوهی می‌رسد. پژوهش حاضر کاربرد تحلیل روند به مثابه یک روش در آینده‌پژوهی را در گفتن‌های سیاسی مورد بررسی قرار می‌دهد. آینده‌پژوهی دانشی است که با استفاده از تحلیل روند، می‌تواند جوامع و رهبران را در اتخاذ تصمیمات راهبردی، یاری دهد. دل‌مشغولی اصلی نگارنده تعیین فرصت‌ها و تهدیدهای بالقوه برای جامعه، رهبران و گفتن‌های سیاسی ایران است که به وسیله روندها و رویدادها به وجود می‌آید. پرسش اصلی پژوهش چگونگی روند گفتن‌های سیاسی از آغاز انقلاب اسلامی ایران تا سال ۱۳۸۸ش است.

برای پاسخ به پرسش اصلی، سؤال‌های فرعی کاربرد الگوی تحلیل روند در گفتن‌های سیاسی، ایده‌های گفتن‌های سیاسی در ابتدای انقلاب اسلامی ایران، (گفتن‌هایی چون مارکسیستی و ملی‌گرا)، ایده‌های گفتن اسلام سیاسی، پیدایش چپ و راست در انقلاب اسلامی ایران و بررسی روند گفتن‌های سیاسی در انقلاب اسلامی ایران، مورد بررسی قرار گرفته است.

با توجه به رویدادهای سیاسی و ایده‌های گروه‌های سیاسی، انقلاب اسلامی ایران را در یک تقسیم‌بندی می‌توان به دو مرحله تقسیم نمود. مرحله اول که حدود یک دهه به طول انجامید، از آغاز پیروزی انقلاب اسلامی شروع و تا رحلت امام خمینی علیه‌السلام ادامه یافت. سال ۱۳۶۸ش سرآغاز دومین مرحله انقلاب اسلامی است که با رهبری آیت‌الله خامنه‌ای آغاز گردید. آنچه منجر به چالش‌ها میان گروه‌های سیاسی شد و به ظهور چپ و راست انجامید، مربوط به مرحله اول است. این مرحله را می‌توان به چهار دوره تقسیم نمود: دوره حاکمیت اسلام سیاسی لیبرال و ملی‌گرای سکولار، دوره حاکمیت مشترک میان ملی‌گراها (اسلام سیاسی لیبرال و ملی‌گرای سکولار) با اسلام سیاسی فقهاتی، حاکمیت نسبی اسلام سیاسی فقهاتی و حاکمیت کامل اسلام سیاسی فقهاتی.

پس از شناسایی و بررسی ایده‌ها و انشعاب گفتمان‌ها به نام چپ و راست در دوره‌های مطرح شده، تحلیل روند گفتمان مورد بررسی قرار گرفته است. در این تحلیل، روند گفتمان‌ها در انقلاب اسلامی ایران را به شکل دوره‌های مختلف، نموداری و آماری، در سه شاخص احزاب، مطبوعات و انتخابات بررسی شده است؛ که منجر به چالش‌های گفتمانی در این سه شاخص و در نهایت تضعیف، تقویت یا تثبیت گفتمان‌ها گردید.

در تدوین کتاب از راهنمایی‌های علمی بسیاری از اساتید محترم بهره‌مند بودم که همواره راهنمایی‌ها و مشاوره‌های آنها گره‌گشای پژوهش حاضر بود. به تصریح امام سجاد (علیه السلام) در سپاسگزاری باید نیکی‌ها را به زبان آورد و به خوبی از آنها یاد کرد. قدردان زحمات و راهنمایی‌های علمی‌شان هستم. بی‌تردید کاستی‌ها و کژی‌های کتاب که متوجه نویسنده است، با نقد اندیشوران محترم، برطرف می‌گردد.

در پایان از مسئولین محترم دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی که فرصت و دغدغه چاپ این اثر را فراهم آوردند، تشکر می‌کنم؛ همچنین از پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ارزیاب‌ها، ویراستار محترم جناب آقای اسماعیل یارمحمدی و مدیرگروه علوم سیاسی پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام و المسلمین محمدحسن اسکندری، تشکر و قدردانی دارم. توفیقات آنان را از خداوند منان خواستارم.

محمود علی‌پور گرجی

دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی

تابستان ۱۳۹۳

فصل اول

کلیات

۱. طرح تفصیلی پژوهش

۱-۱. بیان مسئله

بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش، فضای سیاسی در ایران به شکل بسته و خفقانی اداره می‌شد؛ به گونه‌ای که هیچ‌یک از گفتمان‌های اسلامی، ملی‌گرا و مارکسیستی اجازه فعالیت نداشتند. بسته شدن فضای سیاسی با توجه به این نکته شدیدتر شد که جامعه ایران به شکل جامعه توده‌ای^۱ در آمده بود و نهادهای مدنی سرکوب شده بودند. بر این اساس در سال ۱۳۵۶ش هیچ‌یک از گروه‌های سیاسی، از پایگاه اجتماعی برخوردار نبودند و توده مردم در هیچ تشکل سیاسی عضویت نداشتند. مردم ایران تنها در لوای رهبری یک سیمای مذهبی و کاریزماتیک، به بسیج هدایت شده تن می‌دادند.

جریان‌های سیاسی (به استثنای جریان‌های طرفدار سلطنت) رها شده از سرکوب پهلوی، پس از انقلاب فرصت حضور در عرصه منازعه‌های سیاسی ایران را به دست آورده و کوشیدند بازسازی و ساماندهی جامعه ایران را در اختیار بگیرند. بدین ترتیب جامعه ایران به میدان نزاع گفتمان‌های سیاسی تبدیل شد.

تعداد گروه‌های سیاسی در ابتدای انقلاب اسلامی ایران به حدی زیاد است که بررسی آن بدون نگرش گفتمانی، پژوهش را با مشکل روبه‌رو می‌سازد. شناسایی گفتمانی از آن جهت اهمیت می‌یابد که تفکر نظام‌مند درباره آنها را آسان‌تر می‌سازد. گروه‌های سیاسی در ابتدای

1. mass society

انقلاب را می‌توان در سه گفت‌وگو ملی‌گرا، مارکسیستی و اسلام سیاسی (روشنفکری لیبرال، چپ و فقه‌پرهیزی) مورد مطالعه قرار داد. در ایران ایده‌های گفت‌وگو مارکسیستی به علت نداشتن اعتبار میان مردم، هیچ‌گاه گسترش چندانی پیدا نکرد. به‌ویژه اینکه از سال ۱۳۶۰ش به حاشیه رانده شد و به تدریج از صحنه سیاسی حذف شد.

اسلام سیاسی از دیگر جریان‌های سیاسی است که پس از انقلاب عرصه سیاسی را به دست گرفت. اصطلاح اسلام سیاسی اصطلاحی جدید است که بیشتر برای توصیف آن دسته از جریان‌های اسلامی به کار می‌رود که خواستار ایجاد حکومتی بر مبنای اصول اسلامی هستند. تا پیش از برکناری بنی‌صدر از ریاست جمهوری، در اول تیرماه ۱۳۶۰ش، گفت‌وگوهای موجود در نظام جمهوری اسلامی ایران به دو گفت‌وگو اسلامی و ملی‌گرا تقسیم می‌شد؛ اما بعد از سال ۱۳۶۰ش و حذف گفت‌وگو ملی‌گرا، جناح‌های جدیدی مشهور به چپ و راست در درون گفت‌وگو اسلام سیاسی شکل گرفت که پژوهش حاضر به آن پرداخته است.

پس از شناسایی و بررسی ایده‌های گفت‌وگوها و انشعاب‌های مطرح شده به نام چپ و راست، نوبت به بررسی تحلیل روند گفت‌وگو با استفاده از تحلیل روند که خود یکی از روش‌های آینده‌پژوهی است، می‌رسد. در این تحلیل، روند گفت‌وگوها در انقلاب اسلامی ایران را به شکل دوره‌های مختلف، نموداری و آماری، در سه شاخص احزاب، مطبوعات و انتخابات مورد بررسی قرار می‌دهیم؛ که منجر به چالش‌های گفت‌وگویی در این سه شاخص و در نهایت تضعیف، تقویت یا تثبیت گفت‌وگوها شده است.

آینده‌پژوهی در مفهوم نوین خود دانش-فناوری نوپدید است که با استفاده از تحلیل روند، جوامع و رهبران را در اتخاذ تصمیمات راهبردی، یاری می‌دهد. این حوزه فکری جدید که در سال‌های اخیر گسترش چشمگیری داشته است، به لحاظ گستردگی و تنوع حوزه‌های هم‌پوشان و مرتبط، دستاوردهای بسیار با اهمیت و راهبردی برای کشورها و جوامع به همراه داشته است و امروزه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای سیستمی، نظام‌مند و کل‌نگر در عرصه‌های سیاست‌گذاری، تصمیم‌سازی و راهبردی‌نگاری تبدیل شده است. ویژگی‌های ماهوی عصر حاضر از جمله عدم قطعیت، پیچیدگی، محیط آشوبناک، رقابت فزاینده و... سبب گستردگی فزاینده قلمرو مطالعاتی آینده‌پژوهی شده، به‌گونه‌ای که در شاخه‌های گوناگون علمی، فناوریانه، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نفوذ گسترده‌ای پیدا کرده است.

پژوهش حاضر کاربرد تحلیل روند به مثابه یک روش را در گفتمان‌های سیاسی مورد بررسی و مذاقه قرار می‌دهد و درصدد ارائه الگویی روشمند برای بررسی روند گفتمان‌هاست. تمرکز زمانی تحقیق از ابتدای انقلاب تا سال ۱۳۸۸ ش می‌باشد. بر این اساس در پژوهش پیش‌رو با پیمایش محیطی، به دنبال بررسی تحلیل روند گفتمان‌های سیاسی هستیم. بررسی روند با عنوان پیمایش محیطی و تحقیق اکتشافی (کجا هستیم و چه می‌کنیم) انجام می‌شود. چنانچه این روندها با وضعیت مطلوب چشم‌انداز همسو باشد، از اهرم سیاست عمومی در جهت تقویت آن استفاده می‌شود، در غیر این صورت باید در تصحیح مسیر آن اقدام شود و چالش‌ها و راه‌کارهای نزدیک شدن به وضعیت مطلوب بررسی شود. دل‌مشغولی اصلی نگارنده تعیین فرصت‌ها و تهدیدهای بالقوه برای گفتمان‌های سیاسی است که به وسیله رویدادها و روندها به وجود می‌آید. در این راستا دو هدف دنبال می‌شود:

الف) ارتقای جهت‌گیری آینده‌نگر در تفکر نخبگان سیاسی؛

ب) پیش‌آگاهی به نخبگان سیاسی نسبت به رویدادهایی که در زمینه گفتمان‌های سیاسی منجر به همگرایی، واگرایی می‌شود. تصویری دقیق از وضع موجود گفتمان‌های سیاسی، به نظام سیاسی اجازه می‌دهد تا بدانند برای دستیابی به وضعیت مطلوب و ترسیم چشم‌اندازها باید چه تغییراتی ایجاد کند.

۱-۲. پرسش‌ها و فرضیه تحقیق

بر اساس آنچه گفته شد، پرسش اصلی فراروی این پژوهش عبارت از این است که: گفتمان‌های سیاسی از آغاز انقلاب اسلامی ایران تاکنون (پیمایش محیطی تا سال ۱۳۸۸ ش) چگونه بوده است؟ برای پاسخ به این پرسش، سؤال‌های فرعی زیر مطرح می‌شود:

الگوی تحلیل روند در آینده‌پژوهی چگونه در بحث گفتمان‌های سیاسی استفاده می‌شود؟

گفتمان‌های سیاسی در ابتدای انقلاب اسلامی ایران، (گفتمان‌هایی چون مارکسیستی و ملی‌گرا)

بر چه ایده‌هایی تأکید داشتند؟

گفتمان‌های سیاسی در انقلاب اسلامی ایران، (گفتمان اسلام سیاسی) از چه ایده‌هایی

برخوردار بوده‌اند؟

چه حوادثی منجر به پیدایش چپ و راست در انقلاب اسلامی ایران شده است؟

روند گفتمان‌های سیاسی در انقلاب اسلامی ایران چگونه بوده است؟ پرسش‌های فوق را می‌توان با این فرضیه دنبال کرد که: گفتمان اسلام سیاسی-فقه‌ای با توجه به ایده‌ها و محتوای آن، تنها گفتمان قابل ارائه در انقلاب اسلامی ایران است؛ و رویدادهای تأثیرگذار بر آن هرچند منجر به انشعاب‌های درونی آن شده‌اند؛ اما همچنان در انقلاب اسلامی ایران فقط می‌توان از این گفتمان دفاع کرد.

۱-۳. مفاهیم

۱-۳-۱. گفتمان

تحلیل گفتمان، یک گرایش مطالعاتی بین رشته‌ای است؛ که از اواسط دهه ۱۹۶۰م تا اواسط دهه ۱۹۷۰م در پی تغییرات گسترده علمی و معرفتی، در رشته‌هایی چون علوم اجتماعی و انسانی علاقه‌مند به مطالعات نظام‌مند ساختار، کارکرد و فرایند تولید گفتار و نوشتار ظهور کرده است. این گرایش به دلیل بین رشته‌ای بودن، خیلی زود به‌عنوان یکی از روش‌های کیفی در حوزه‌های مختلف علوم سیاسی، اجتماعی، ارتباطات و زبان‌شناسی انتقادی مورد استقبال قرار گرفت. تحلیل گفتمان از زمان طرح تا به امروز شاخه‌ها و گرایش‌های مختلفی داشته است. در یک تقسیم‌بندی می‌توان به سه نوع از انواع تحلیل‌های زبانی گفتمانی اشاره کرد:

۱. تحلیل گفتمان ساخت‌گرا: در سال ۱۹۵۲م زلیگ هریس،^۱ زبان‌شناس ساخت‌گرای آمریکایی، بررسی واحدهای بزرگ‌تر از جمله را در کانون توجه خویش قرار داد و آن را تحلیل گفتمان نامید. از این دیدگاه گفتمان، گفتار یا نوشتاری است به هم پیوسته که در سطحی فراتر از جمله ظاهر می‌شود. تا پیش از آن زمان واحد تحلیل گفتمان «کلمه» بود. در این نوع از تحلیل تنها به ساختار جمله فارغ از بافت و شرایط زمانی-مکانی و بیرونی متن اکتفا می‌شود.

۲. تحلیل گفتمان نقش‌گرا یا کارکردی: در دهه‌های ۱۹۶۰م و ۱۹۷۰م برخی از زبان‌شناسان مفهوم بافت را نیز وارد تحلیل گفتمان کردند و گفتمان را به‌مثابه «زبان در حال کاربرد» در نظر گرفتند. منظور از بافت شرایط زمانی و مکانی است که زبان در آن به‌کار رفته و در اصطلاح «بافت در محل» نامیده می‌شود. این نگرش هرچند واحد تحلیلی خود را فراتر از جمله قرار می‌دهد، دارای کاستی انحصار بافت به بافت حاضر در شرط‌های جمله است و از شرط‌های

1. Harris.Z

بالا تر و پنهان در آن سوی جمله غافل است. به عبارت دیگر، گفتمان نقش‌گرا بُرد و دامنه کمتری در تحلیل گفتمان دارد؛

۳. تحلیل گفتمان انتقادی: با توجه به ضعف تحلیل گفتمان نقش‌گرا فاولر،^۱ هاج،^۲ کرس^۳ و ترو^۴ نوع سومی از تحلیل گفتمان را وارد عرصه‌های تحلیل گفتمان می‌کنند که بر نقش «قدرت» و «ایدئولوژی» به مثابه شرایط فرامتنی مؤثر بر تحلیل گفتمانی تأکید می‌ورزد. این نگرش در دهه‌های ۱۹۸۰م و ۱۹۹۰م در قالب تحلیل گفتمان انتقادی، جریان غالب رویکرد گفتمانی محسوب می‌شود. از این‌رو، می‌توان ون دایک،^۵ وداک،^۶ فرکلایف^۷ و فوکو^۸ را از بنیان‌گذاران تحلیل گفتمان انتقادی در حوزه زبان‌شناسی برشمرد.

اما ویژگی گفتمان لاکلا^۹ و موف این است که این دو اندیشمند، تحلیل گفتمان انتقادی را از حوزه زبان‌شناسی به عالم سیاست و اجتماع کشیده و از آن به مثابه ابزاری نیرومند برای تحلیل‌های اجتماعی خود استفاده کرده‌اند. نقطه مشترک تحلیل گفتمان فوکو و لاکلا عمومیت گفتمان نسبت به زبان است؛ به طوری که گفتمان تمام عرصه‌های حیات اجتماعی را درمی‌نوردد و اذهان و رفتار کارگزاران فردی و اجتماعی را شکل می‌دهد. گفتمان در این رویکرد وسعتی به اندازه تمام نظام اجتماعی دارد. نظریه گفتمان لاکلا و موف^{۱۰} و امدار نظریه تحلیل گفتمان فوکو است، با این همه آنها با بسط، تلفیق و ادغام آن با نظریات سایر اندیشوران اجتماعی، ظرفیت بهتر و بیشتری برای تبیین و تحلیل پدیده‌های سیاسی-اجتماعی پدید آورده‌اند. این امر بیشتر در کاربست مفاهیمی است که لاکلا و موف آنها را از پیشینیان خود به عاریت گرفته و با تلفیق و ترکیب مناسبی از آنها قادر به ارائه صورت‌بندی جدیدی از تحلیل گفتمان انتقادی شده‌اند.^{۱۱}

1. Fowler

3. Kress

5. Van Dijke

7. Fairclough

9. Laclau

2. Hodge

4. True

6. Wodak

8. Foucault

10. Mouffe

۱۱. سلطانی، «تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش»، علوم سیاسی، ش ۲۸؛ نیز ر.ک: همو، قدرت، گفتمان، و زبان، ص ۵۱-۷۱.

مفاهیم اساسی تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان متشکل از شمار زیادی مفاهیم متکثر و البته درهم پیچیده است. مفاهیم واقع در این نظریه به هم مرتبط‌اند که فهم دقیق شاکله نظریه گفتمان و نیز سایر مفاهیم پیرامونی به فهم آنها منوط است. هرچند این مفاهیم وجوه و پیچیدگی‌هایی دارند، ارتباطی شبکه‌ای و زنجیروار با هم داشته و دارند. تعریف این مفاهیم می‌تواند بخش نظریه معنایی نظریه گفتمان را تأمین کند و به فهم روند گفتمان‌ها در انقلاب اسلامی ایران یاری رساند. در اینجا سعی شده است که مفاهیم عمده و یاری‌رساننده در فهم کلی نظریه لاکلا و موف، طرح و از ذکر سایر مفاهیم جانبی اجتناب شود.

۱. مفصل‌بندی:^۱ هر عملی که در میان عناصر پراکنده ارتباط برقرار کند، به شکلی که هویت و معنای این عناصر در نتیجه این عمل اصلاح و تعدیل شود. بنابر نظریه گفتمان لاکلا و موف مفصل‌بندی تلفیقی از عناصری است که با قرار گرفتن در مجموعه جدید، هویتی تازه می‌یابند. از این رو، هویت یک گفتمان، بر اثر رابطه‌ای که از طریق عمل مفصل‌بندی میان عناصر گوناگون پدید می‌آید (هویت ارتباطی)، شکل می‌گیرد؛^۲

۲. گفتمان:^۳ کلیت ساختاردهی شده‌ای که از عمل مفصل‌بندی حاصل می‌شود گفتمان نام دارد. گفتمان‌ها مشتمل بر مجموعه‌ای از اصطلاحات است که به شیوه‌ای معنادار به هم مرتبط شده‌اند.^۴ در واقع گفتمان‌ها صورت‌بندی مجموعه‌ای از کدها، اشیا، افراد و... هستند که پیرامون یک دلالت کلیدی جایابی شده و هویت خویش را در برابر مجموعه‌ای از غیریت‌ها به دست می‌آورند. گفتمان‌ها تصور و فهم ما از واقعیت و جهان را شکل می‌دهند. بنابراین همواره معنا و فهم انسان از واقعیت گفتمانی و از این رو نسبی است. همچنین گفتمان از این منظر تمام قلمرو زندگی اجتماعی را در بر می‌گیرد.^۵ لاکلا و موف تمایز حوزه گفتمانی و غیرگفتمانی را که در نظریه فوکو و بسیاری از اندیشمندان دیگر وجود دارد مردود می‌شمارند و بر گفتمانی بودن تمام حوزه‌های اجتماعی تأکید می‌کنند. بنابراین تحلیل گفتمانی لاکلا و موف با مجموعه وسیعی از داده‌های زبانی و غیر زبانی (گفتارها، گزارش‌ها، حوادث تاریخی،

1. Articulation

۲. تاجیک، «متن، وانموده و تحلیل گفتمان (۲)»، مجله گفتمان، ص ۷-۱۶.

3. Discourse

4. laclau, E and Mouffe, c, *Recasting marxism in James martin*: Antonio Gramsci, p. 139.

5. Ibit

مصاحبه‌ها، سیاست‌گزاری‌ها، اعلامیه‌ها، اندیشه‌ها، سازمان‌ها و نهادها) به مثابه متن برخورد می‌کند؛^۱

۳. عناصر: ^۲ دلالت‌ها و نشانه‌هایی که معنای آنها تثبیت نشده است و گفتمان‌های مختلف سعی در معنادهی به آنها دارند. عناصر دال‌های شناوری^۳ هستند که هنوز در قالب یک گفتمان قرار نگرفته‌اند. هر دال قبل از ورود به گفتمان عنصر محسوب می‌شود؛

۴. لحظه‌ها: ^۴ دال‌ها و عناصری که در درون یک گفتمان مفصل‌بندی شده‌اند و به هویت و معنایی موقت دسته یافته‌اند؛ برای مثال آزادی که در گفتمان لیبرالیسم کلاسیک در معنای عدم اجبار خارجی به طور موقت تثبیت شده است. باید توجه داشت که معانی و هویت‌ها همواره نسبی‌اند و امکان تغییر آنها بر حسب تغییر گفتمان وجود دارد. هیچ‌گاه معنا کاملاً تثبیت^۵ نمی‌شود.

۵. انسداد و توقف: ^۶ تعطیل موقت در هویت بخشی به نشانه‌ها و تثبیت موقت معنای یک نشانه در یک گفتمان یا به طور کلی تثبیت گفتمان، که البته هیچ‌گاه کامل نیست و همواره نسبی و موقتی است. هر عنصر زمانی که به لحظه تبدیل می‌شود به طور موقت از شناور بودن خارج شده و معنایی ثابت می‌گیرد؛

۶. دال مرکزی: ^۷ این مفهوم را لاکلا و موف از لاکان^۸ وام گرفته‌اند. دال مرکزی نشانه‌ای است که سایر نشانه‌ها در اطراف آن نظم می‌گیرند. هسته مرکزی منظومه گفتمانی را دال مرکزی تشکیل می‌دهد و جاذبه این هسته سایر نشانه‌ها را جذب می‌کند؛ برای مثال آزادی در لیبرالیسم یک دال مرکزی محسوب می‌شود و مفاهیمی چون دولت، فرد و برابری در سایه این دال و با توجه به آن معنا پیدا می‌کنند.

۷. حوزه گفتمان‌گونگی: ^۹ دال‌هایی که در بیرون از محیط گفتمانی قرار دارند و می‌توانند به عنوان مواد خامی برای مفصل‌بندی‌های جدید به کار روند در این حوزه قرار دارند. در میان گفتمان‌ها نزاع دائم برای تثبیت یک معنا، دال و نشانه و تبدیل آن از عنصر به لحظه وجود دارد. لاکلا و موف معانی احتمالی نشانه‌ها را که از گفتمان طرد شده‌اند در حوزه گفتمان‌گونگی

1. Howarth, D. Noarval, A. Stavrakakis, G, *Discours theory and political analysis*, p. 4.

2. Elements

3. floating signifiers

4. Moment

5. Fix

6. Closure

7. Nodal point

8. Lacan

9. Field of Discursivity

قرار می‌دهند. بنابراین، سرریز معانی یک دال یا نشانه به حوزه گفتمان‌گونگی با هدف ایجاد یک‌دستی معنایی در یک گفتمان انجام می‌شود؛

۸. انسداد و توقف:^۱ وقتی که یک عنصر از حالت شناور، خارج و به لحظه تبدیل می‌شود، انسداد (یا توقف) که همان تثبیت معنای نشانه‌ها است، رخ می‌دهد. این تثبیت تحت ارادهٔ هژمونیک به ثبات (موقت) گفتمان منجر می‌شود. لازمهٔ تثبیت، انسداد و توقف، برجسته‌سازی معنای مورد نظر خود و طرد و به حاشیه‌رانی معنای رقیب است. بنابراین تثبیت معنا، امری موقت است و همواره امکان تزلزل معنایی تثبیت‌یافته در درون گفتمان وجود دارد. لاکلا و موف این امکان را بی‌قراری می‌نامد. این مفهوم به حوادثی اشاره دارد که توان به چالش کشاندن هژمونی گفتمان‌ها را دارند. هیچ گفتمانی نمی‌تواند به‌طور کامل تثبیت شود و همیشه در یک طیفی از تثبیت کامل تا بی‌قراری و زوال کامل در تردد است؛

۹. منازعه و خصومت:^۲ این مفهوم در ادامه مفهوم قبلی مطرح می‌شود. خصومت با تضاد هگلی و مارکسیستی متفاوت است. نزاع طبقاتی مارکس دارای یک جهت‌گیری از پیش تعیین شده و بنابر قوانین ضروری است؛ اما خصومت در این جا فاقد هرگونه قانون ضروری و جهت‌گیری از پیش تعیین شده است. تضاد در مارکسیسم در درون نظام روی می‌دهد و به فروپاشی آن منجر می‌شود؛ اما خصومت بیرونی است و باعث شکل‌گیری و انسجام گفتمان و در عین حال تهدید و فروپاشی آن می‌شود. خصومت به رابطه یک پدیده با چیزی بیرون از آن اشاره دارد که نقش اساسی در هویت بخشی و تعیین آن پدیده ایفا می‌کند. لاکلا مفهوم بیرون سازنده^۳ را برای توضیح ویژگی‌های غیریت به کار می‌برد و همچون دریدا^۴ برای شکل‌گیری هویت‌ها و تثبیت معنایی بر وجود غیر یا دشمن تأکید می‌کند. به هر حال خصومت از یک سو مانع شکل‌گیری کامل یا تثبیت هویت یک پدیده و یا گفتمان می‌شود و آن را در معرض فروپاشی قرار می‌دهد و از سوی دیگر نقش اساسی در شکل‌گیری آن ایفا می‌کند. بنابراین خصومت عملکردی دو سویه دارد: از یک سو مانع عینیت و تثبیت گفتمان‌ها و هویت‌هاست و از سوی دیگر سازنده هویت و عامل انسجام گفتمانی است. هر گفتمان در سایهٔ دشمنی شکل می‌گیرد و تحت تأثیر همان رو به تغییر و احیاناً زوال می‌رود. خصومت در نظریه لاکلا به امکانی بودن و تصادفی بودن نهایی پدیده‌ها و گفتمان‌ها اشاره دارد.

1. Colosure

2. Antagonism

3. Constitutive outside

4. Derrida

اگر خصومت همواره وجود یک گفتمان را تهدید می‌کند و همواره آن را در معرض فروپاشی قرار می‌دهد. پس همه گفتمان‌ها خصلتی امکانی و موقتی دارند و هیچ‌گاه تثبیت نمی‌شوند.^۱ بنابراین شرایط وجودی یک گفتمان وابسته به غیر است. به نظر لاکلا و موف این غیر به همراه هویت‌هایی که ایجاد می‌کند یک کل تفکیک‌ناپذیر را تشکیل می‌دهند؛ از این‌رو فاصله‌ای بین آنها متصور نیست. خصومت هرچند مانع ایجاد کامل هویت می‌شود، لیکن آن را امکانی و تصادفی می‌سازد؛ اما از سوی دیگر نیروی متخاصم بخشی از شرایط وجودی هویت است.

۱۰. زنجیره هم‌ارزی و تفاوت:^۲ در عمل مفصل‌بندی دال‌های اصلی با یکدیگر در زنجیره هم‌ارزی ترکیب می‌شوند. این دال‌ها نشانه‌های بی‌محتوایند یعنی به خودی خود بی‌معنایند تا اینکه از طریق زنجیره هم‌ارزی با سایر نشانه‌هایی که آنها را از معنا پر می‌کنند، ترکیب می‌شوند و در مقابل هویت‌های منفی دیگری قرار می‌گیرند که به نظر می‌رسد تهدید کننده آنها باشند. گفتمان‌ها از طریق زنجیره هم‌ارزی تفاوت‌ها را می‌پوشانند. همان‌گونه که اشاره شد، جامعه به‌طور ذاتی متکثر است. زنجیره هم‌ارزی این تکثر را پوشش می‌دهد و نظم و انسجام می‌بخشد. در هم‌ارزی، عناصر، خصلت‌های متفاوت و معناهای رقیب را از دست می‌دهند و در معنایی که گفتمان ایجاد می‌کند منحل می‌شوند؛ برای مثال در واکنش به نژادپرستی سفید پوستان، تمام افراد غیر سفید چه هندی تبار و چه آسیایی و چه آفریقایی و چه زن و مرد در زنجیره هم‌ارزی گفتمان سیاه قرار می‌گیرند و تفاوت‌های اصلی آنها با یکدیگر فراموش می‌گردد؛ اما هیچ‌گاه هم‌ارزی نمی‌تواند به حذف کامل تفاوت‌ها بینجامد. همواره امکان ظهور تفاوت و تکثر و خروج عناصر از زنجیره هم‌ارزی وجود دارد. منطق هم‌ارزی، منطق ساده‌سازی فضای سیاسی است. در مقابل، منطق تفاوت به خصلت متکثر جامعه اشاره دارد و می‌کوشد تا از طریق تأکید بر تفاوت‌ها زنجیره هم‌ارزی موجود را به هم بریزد. در اینجاست که مفهوم خصومت و غیریت برجسته می‌شود. میان نیروهای موجود منطق تفاوت بر تمایزها و مرزهای موجود تأکید می‌کند و منطق هم‌ارزی می‌کوشد از طریق مفصل‌بندی بخشی از این نیروها، تمایزهای آنها را کاهش بدهد و آنان را در مقابل یک غیر، منسجم نماید. بنابراین منطق هم‌ارزی شرط وجود هر صورت‌بندی است.^۳

1. laclau, E and Mouffe, c, *Recasting marxism in James martin...*, p. 28

2. Chain of equivalence and difference

۳. حقیقت، روش‌شناسی علوم سیاسی، ص ۵۱۶-۵۱۷.

۱۱. هژمونی: اعمال هژمونیک نمونه‌ای از اعمال سیاسی‌اند و شامل پیوند هویت‌های متفاوت و نیروهای سیاسی به یک پروژه مشترک و ایجاد نظم اجتماعی جدید از عناصر پراکنده و متنوع است. مفهوم هژمونی ریشه در اندیشه گرامشی دارد. این مفهوم در اندیشه وی به روند تولید معنا برای تثبیت قدرت اشاره دارد و گاه از آن به رهبری اخلاقی و فکری تعبیر می‌کند. لاکلا تلاش پروژه‌های سیاسی برای تثبیت گفتن‌های محدود و مشخص را اعمال هژمونیک می‌نامد. این اعمال دو شرط دارند: نخست آنکه؛ وجود خصومت و نیروهای متخاصم و دو دیگر؛ بی‌ثباتی مرزهایی که این نیروها را متمایز می‌کند. بنابراین زمینه اعمال هژمونیک حوزه اجتماعی خصمانه و پروژه‌های مختلفی است که با هم در نزاع و رقابت‌اند و عناصری که می‌توانند جذب و مفصل‌بندی شوند. هدف اعمال هژمونیک ایجاد یا تثبیت نظام معنایی یا صورت‌بندی هژمونیک است. این صورت‌بندی‌ها در اطراف دال مرکزی سازمان یافته‌اند که جامعه در اطراف آن شکل می‌گیرد. هژمونیک شدن یک گفتن به معنای موفقیت آن در تثبیت معانی مورد نظر خود است.^۱

۱-۳-۲. پیمایش محیطی

پیمایش محیطی، جمع‌آوری اطلاعات در خصوص روندهای یک نظام سیاسی است و اینکه کدام روند بر گفتن‌های سیاسی تأثیرگذار می‌باشد. روندها تغییرات منظم در داده‌هاست که از گذشته شروع می‌شود و تا حال ادامه می‌یابد. برای اندیشیدن به آینده، با این پرسش جدی روبه‌رو هستیم که هم‌اکنون، چه اتفاقی در جریان است که اهمیت آن مدّت‌ها تا به‌عنوان یک روند گفتن‌مانی، به قوت خود باقی خواهد بود؟

۱-۳-۳. روندها^۲

روندها، تغییرات منظم در داده‌هاست که از گذشته شروع می‌شود و تا حال ادامه می‌یابد.^۳

۱. همان‌جا.

2. Trends.

۳. ریچارد و همکاران، نواندیشی برای هزاره نوین: مفاهیم، روش‌ها و ایده‌های آینده‌پژوهی، ص ۱۴۰.

۱-۳-۴. رویدادها^۱

رویدادها، ضد روند هستند. روندها تغییرات مستمر در طول زمان و قاعده‌مندند؛ اما رویدادها تغییراتی هستند که به سرعت اتفاق می‌افتد و قاعده‌مند نیستند.^۲

۱-۳-۵. آینده‌پژوهی

آینده‌پژوهی در ابتدای قرن ۲۰ در اندیشه‌های دانشمندانی چون والز^۳ و آگبرن^۴ مطرح شد. به‌گونه‌ای که در دهه ۱۹۴۰م نخستین پروژه آینده‌پژوهی به شکل موفقیت‌آمیزی انجام شد؛ اما دانش آینده‌پژوهی به شکل امروزی آن، پس از پایان جنگ دوم جهانی در اندیشگاه رند^۵ شکل گرفت. در این اندیشگاه، این دانش به یک رشته علمی و دانشگاهی تبدیل شد. آینده‌پژوهی، تلاشی نظام‌مند و علمی از آینده و سیاست‌گذاری پیش‌نگر است که به چه شکلی از فرصت استفاده کنیم و برای آینده به‌کار گیریم.^۶ هدف از آینده‌پژوهی، تنها پیش‌بینی آینده نیست؛ بلکه بهبود آن است.^۷

۱-۳-۶. چشم‌انداز

چشم‌انداز، توانایی نگرستن به فراتر از واقعیت موجود، خلق و ابداع آنچه که اکنون وجود ندارد، تبدیل شدن به آنچه که اکنون نیستم، توانایی زندگی در آرمان است. از این‌رو چشم‌انداز گفتمان سیاسی عبارت است از تصویر مطلوب و آرمان دست‌یافتنی از گفتمان سیاسی در یک افق زمانی معین بلندمدت، که متناسب با مبانی ارزشی تعیین می‌شود.^۸ در واقع چشم‌انداز عبارت است از تصویر مطلوب و آرمان قابل دست‌یابی جامعه در یک افق زمانی معین بلندمدت که متناسب با مبانی آرمان‌های نظام و مردم و مبانی ارزشی تعیین می‌گردد.

1. Events

۲. همان‌جا.

3. Wales

4. Agbrn

5. Rand

۶. پدرام و همکاران، آینده‌پژوهی مفاهیم و روش، ص ۶۷.

۷. کورنیش، آینده‌پژوهی پیشرفته، نگاهی ژرف به اصول، مبانی و روش‌های آینده‌پژوهی، ص ۹۷.

۸. علی‌پور گرجی، کاربرد روش چشم‌انداز در آزادی سیاسی جمهوری اسلامی ایران، ص ۸ و ۲۴.

۱-۳-۷. آزادی سیاسی

تاکنون تعاریف متعددی از آزادی سیاسی ارائه شده است که نقطه مشترک تعریف‌ها، عنصر مشارکت مردمی در جامعه و به عبارت دیگر بیان ارتباطی است که یک شهروند با دولت و قدرت سیاسی می‌تواند داشته باشد.^۱ آزادی سیاسی از یک سو، به طور مستقیم با حاکمیت و قدرت سیاسی در ارتباط است و از سوی دیگر، به نقش مردم در نظام سیاسی اشاره دارد، از این رو آزادی سیاسی به این معناست که: فرد «بتواند»^۲ در زندگی سیاسی و اجتماعی کشور خود از راه انتخاب زمامداران و مقامات سیاسی شرکت جوید و به تصدی مشاغل عمومی، سیاسی و اجتماعی کشور خود نایل آید و در مجامع، آزادانه عقاید و افکار خود را به شکل مقتضی ابراز نماید.^۳ به عبارت دیگر آزادی سیاسی به معنای آزادی شهروند در مشارکت سیاسی است؛ بدون اینکه فشار سیاسی در انجام مشارکت وجود داشته باشد. با توجه به این تعریف، مهم‌ترین مصادیق آزادی سیاسی عبارت است از: آزادی مطبوعات، آزادی احزاب و آزادی انتخابات. این مصادیق در فصل سوم این اثر «روند گفت‌وگوهای سیاسی در جمهوری اسلامی ایران» به عنوان ابزاری که گفت‌وگوهای سیاسی در آن نمود می‌یابد، بررسی شده‌اند. این مصداق‌ها که براساس نوع رفتار سیاسی است، عبارتند از:

الف. آزادی احزاب

یکی از رفتارهای سیاسی رایج در یک جامعه رقابت سیاسی محسوب می‌شود. مردم در یک جامعه برای رسیدن به قدرت و نیل به مناصب سیاسی-اجتماعی، با هم‌نوعان خود به رقابت می‌پردازند. رقابت سیاسی به شیوه‌های گوناگون و از مجاری مختلف شکل می‌گیرد؛ یکی از مهم‌ترین مجاری این رقابت‌ها که تأثیر زیادی داشته و در رسیدن به اهداف موفقیت‌زایی دارد، تشکیل اجتماعات و انجمن‌هاست. بدین‌سان نوع دیگری از آزادی سیاسی شکل می‌گیرد که از آن به آزادی احزاب، انجمن‌ها و تشکیل اجتماعات یاد می‌شود. آزادی مذکور بنابر تعریف آزادی سیاسی، در صورتی تحقق می‌یابد که نخست آنکه، دولت‌ها مانع تشکّل مردم نشوند؛ و دوم اینکه، اجازه فعالیت سیاسی به تشکّل‌ها را بدهند.^۴

۱. میر احمدی، آزادی در فلسفه سیاسی اسلام، ص ۸۳.

۲. «بتواند» یعنی امکان انتخاب داشته باشد، مانعی در مقابل او نباشد و در صورت وجود مانع، قدرت برداشتن مانع را داشته باشد.

۳. طباطبایی مؤتمنی، آزادی‌های عمومی و حقوق بشر، ص ۹۶.

۴. همان.

ب. آزادی مطبوعات

از دیگر رفتارهای سیاسی، تأثیرگذاری مردم بر تصمیم‌ها و عملکرد دولت و دولتمردان است. مردم از راه‌ها و شیوه‌های گوناگونی به این تأثیرگذاری می‌پردازند و در قبال تصمیم‌ها و عملکردهای دولت و دولتمردان، واکنش‌هایی از خود نشان می‌دهند که یکی از مهم‌ترین این راه‌ها، بیان آشکار دیدگاه‌های خود درباره تصمیم‌ها و عملکردهای دولت است؛ بنابراین، بیان آشکار دیدگاه‌ها نیز یکی از رفتارهای سیاسی مردم محسوب می‌شود که در نتیجه باعث شکل‌گیری نوعی دیگر از اقسام آزادی سیاسی می‌گردد که از آن به آزادی بیان و قلم تعبیر می‌شود. حق انتشار دیدگاه‌ها در کلام، «آزادی بیان» و در نوشتار، «آزادی قلم و مطبوعات» نام می‌گیرد.^۱

ج. حق انتخاب و آزادی رأی

انتخاب حاکم و زمامدار مهم‌ترین رفتار سیاسی است که مردم در یک جامعه انجام می‌دهند. اشخاص در انتخاب حاکم (رفتار سیاسی) اگر قدرت انتخاب داشته باشد و با مانعی هم روبه‌رو نباشند، دارای آزادی سیاسی خواهند بود. این رفتار سیاسی موجب شکل‌گیری نوع خاصی از آزادی سیاسی می‌شود که از آن به «آزادی و حق انتخاب» نیز تعبیر می‌شود.^۲ یکی دیگر از رفتارهای سیاسی، مشارکت در فرایند تصمیم‌گیری و تعیین سرنوشت است. آزادی در این زمینه به آزادی رأی تعبیر می‌شود که می‌توان آن را با حق انتخاب جمع کرد.

۱-۴. سازمان‌دهی پژوهش

پژوهش حاضر در سه فصل مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل اول با عنوان کلیات، شامل دو گفتار است:

۱. طرح تفصیلی پژوهش: گام نخست برای ورود به پژوهش، بیان درست مسئله، پرسش‌های تحقیق و مفهوم‌شناسی است. از این‌رو در این فصل به مفاهیم کلیدی گفتمان، پیمایش محیطی، روندها، رویدادها، آینده‌پژوهی، چشم‌انداز، آزادی سیاسی پرداخته است.

۱. همان.

۲. میر احمدی، آزادی در فلسفه سیاسی اسلام، ص ۱۰۱-۱۰۴.

۲. الگوی تحلیل روند: الگوی تحلیل روند که در آینده پژوهی استفاده می‌شود، می‌تواند الگوی مناسبی برای بررسی گفتمان‌های سیاسی در انقلاب اسلامی ایران باشد.

فصل دوم: ایده‌های گفتمان‌ها

این فصل در دو بخش تنظیم شده است:

۱. ایده‌های گفتمان‌ها در آغاز انقلاب اسلامی ایران؛

۲. ایده‌های گفتمان‌ها در انقلاب اسلامی ایران.

فصل سوم: روند گفتمان‌های سیاسی در انقلاب اسلامی ایران

این فصل سه گفتار را در بر دارد:

۱. روند احزاب در انقلاب اسلامی ایران؛

۲. روند مطبوعات در انقلاب اسلامی ایران؛

۳. روند انتخابات در انقلاب اسلامی ایران.

در پایان به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پژوهش پرداخته شده است.

۲. الگوی تحلیل روند

پژوهش را با این پرسش آغاز می‌کنیم که: الگوی مناسب برای تحلیل گفتمان‌های سیاسی چیست؟ الگوی تحلیل روند که در آینده پژوهی کاربرد دارد، می‌تواند الگوی مناسبی برای بررسی گفتمان سیاسی باشد. در پیمایش محیطی، جمع‌آوری اطلاعات در خصوص رویدادها، روندها و روابط میان آنها در یک نظام سیاسی و اینکه کدام یک از این اطلاعات به چشم‌انداز گفتمان‌های سیاسی یاری می‌رساند، اهمیت دارد.^۱ بسیاری از اندیشمندان، شناسایی روندها و رویدادهای تأثیرگذار را حائز اهمیت می‌دانند؛ به‌عنوان مثال: از منظر کوتز^۲ در پیمایش محیطی گفتمان‌های سیاسی، اهدافی دنبال می‌شود که عبارتند از:^۳

۱. شناسایی پیشران‌ها و عوامل اصلی یا بنیادی و پیشران‌ها و عوامل بالقوه^۴ تأثیرگذار بر گفتمان‌ها؛

۱. قدیری، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، ص ۵۲.

2. Cotes

۳. همان، ص ۵۶.

4. Hines, Andy, Strategic, Foresight *The state of the art. World future society, futurist* september-October 2006, pp. 18-21.

۲. شناسایی رویدادها و روندهای سیاسی که برای گفتمان‌ها حائز اهمیت است؛
 ۳. تعیین فرصت‌ها و تهدیدهای بالقوه برای گفتمان‌های سیاسی که به‌وسیله روندها و رویدادهای فوق به‌وجود می‌آید؛
 ۴. ارتقای جهت‌گیری آینده‌نگر در تفکر نخبگان سیاسی در زمینه گفتمان‌های سیاسی؛
 ۵. پیش‌آگاهی به نخبگان سیاسی نسبت به روندها و رویدادهایی که در زمینه گفتمان سیاسی منجر به همگرایی و واگرایی می‌شود.
- بنابراین آنچه در پیمایش محیطی اهمیت دارد شناسایی روندها و رویدادهاست. زمانی که روندها و رویدادها همسو با چشم‌انداز گفتمان مطلوب باشند، از اهرم سیاست‌های عمومی در جهت تقویت آنها استفاده می‌شود. و چنانچه همسو با چشم‌انداز نباشد، از اهرم سیاست‌های عمومی به‌منظور تصحیح مسیر و یا جلوگیری از ظهور آنها بهره‌گیری می‌شود. با توجه به اهمیت شناسایی روندها و رویدادها در ترسیم چشم‌انداز گفتمان سیاسی به بررسی آن می‌پردازیم:
۱. روندهای تأثیرگذار بر گفتمان سیاسی: روندها^۱ تغییرات منظم در داده‌هاست که از گذشته شروع می‌شود و تا حال ادامه می‌یابد. برای اندیشیدن به آینده، با این پرسش جدی روبه‌رو هستیم که هم اکنون، چه اتفاقی در جریان است که اهمیت آن مدّت‌ها به عنوان یک روند، به قوت خود باقی خواهد بود؟ روندها در پویش محیطی تا آنجا در آینده‌پژوهی اهمیت دارد که آن را یکی از عناصر چهارگانه ساخت آینده دانسته‌اند. به تعبیر جیمز دی‌تور،^۲ آینده حاصل کنش چهار عامل مهم است؛ چهار عاملی که با تأثیر بر یکدیگر، در نهایت آینده و چشم‌انداز گفتمان سیاسی ساخته می‌شود. این ۴ عامل عبارتند از: ۱. روندها؛ ۲. رویدادها - مفهوم روندها و رویدادها در گفتار گذشته توضیح داده شد-؛ ۳. تصویرها؛^۳ تصویرها سومین عاملی هستند که آینده گفتمان سیاسی را شکل می‌دهد. بر این اساس، عملکرد دولت‌ها و سیاستگذاری‌ها باید تصویرهای مثبت (مطلوب و مرجح) از آینده گفتمان سیاسی ایجاد نماید؛ ۴. اقدامات:^۴ این اقدامات، به وضع موجود برای تحقق آینده مطلوب و مرجح در زمینه گفتمان سیاسی کمک می‌کند.^۵

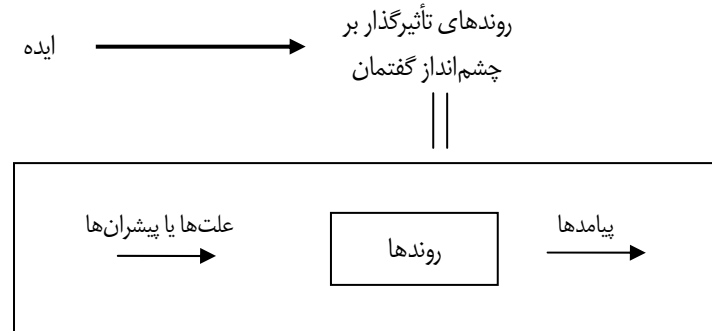
1. Trends

2. James Deuter

3. Images

4. Actions

۵. ر.ک: ریچارد و همکاران، نواندیشی برای هزاره نون: مفاهیم، روش‌ها و ایده‌های آینده‌پژوهی، ص ۱۴۰.

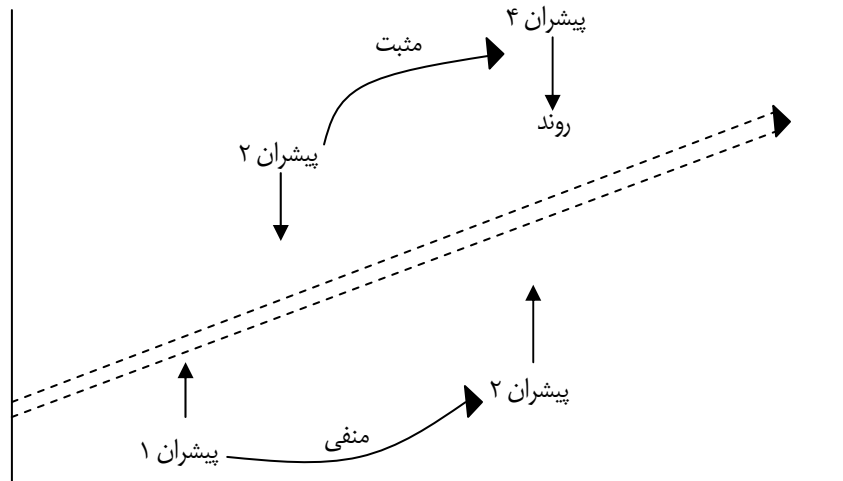

شکل ۱. روندهای تأثیرگذار بر چشم‌انداز گفتمان

خاستگاه روندها «ایده‌ها» هستند. در واقع ایده‌ها آغازگر تغییرات منظم، یعنی روند، می‌باشند. بر این اساس مهم است که به عنوان گام نخست، تشخیص دهیم که ایده‌های تأثیرگذار از کجا برمی‌خیزند و چگونه در فضای جامعه جاری می‌شوند.^۱ به‌عنوان مثال برای بررسی روند گفتمان سیاسی در ایران باید محیط (سیاست‌های سی ساله)، مورد شناسایی قرار گیرد. در زمینه گفتمان سیاسی دوره‌های چهارگانه (۵۷-۶۸، ۶۸-۷۶، ۷۶-۸۴، ۸۴-۹۲) و روندهای گفتمانی روبه‌رو هستیم. این روند گفتمانی عبارتند از: روند گفتمانی ملی‌گرا، مارکسیستی، اسلام سیاسی (چپ، روشنفکری و فقه‌پرهیزی). بنابراین برای دستیابی به مبنای فکری روند گفتمان‌های سیاسی، آشنایی با «ایده‌ها» هر روند گفتمانی ضروری است.

شناسایی یک روند که از ایده‌ها آغاز می‌گردد، ما را از وجود آن با خبر می‌کند؛ اما این کافی نیست. ما باید علت‌ها و پیامدهای آن را نیز بشناسیم. ما در تحلیل علت‌ها یا پیشران‌ها به دنبال شناسایی پیشران‌ها و عوامل شکل‌دهنده روند هستیم.^۲ به‌عنوان مثال در شکل‌گیری روند گفتمانی اسلام سیاسی-فقه‌پرهیزی، چه پیشران‌ها و عوامل محرک نقش داشته‌اند. این تحلیل، به‌ویژه زمانی اهمیت می‌یابد که بخواهیم یک روند را سریع، متوقف یا کند نماییم.^۳

۱. کورنیش، آینده‌پژوهی پیشرفته، نگاهی ژرف به اصول، مبانی و روش‌های آینده‌پژوهی، ص ۱۲۰.
 ۲. قدیری، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، ص ۵۰.
 ۳. کورنیش، آینده‌پژوهی پیشرفته، نگاهی ژرف به اصول، مبانی و روش‌های آینده‌پژوهی، ص ۱۲۷.

شکل ۲. حضور پیشران‌های مختلف در یک روند

پس از شناسایی ایده و پیشران‌های روند، تحلیل پیامدهای روند حائز اهمیت است. هدف از تحلیل پیامدها، شناسایی آثار یک روند است و اینکه روند چه تأثیر و پیامدهایی بر گفتمان‌های سیاسی و چشم‌انداز دارند؟ آیا آن را تقویت می‌کند یا به تضعیف آن منجر می‌شود. بنابراین در تحلیل روند گفتمان سیاسی با این پرسش‌ها روبه‌رو هستیم:

۱. روندهای تأثیرگذار بر گفتمان‌های سیاسی موجود کدامند؟
 ۲. «ایده» و مبنای فکری روند گفتمان‌های سیاسی ج.ا.ا چیست؟
 ۳. چه عاملی می‌تواند مسیر این روند را تغییر دهد و یا سرعت ببخشد؟
 ۴. بر فرض آنکه روند تغییر جهت دهد، پیامد آن چه خواهد بود؟
 ۵. آیا نسبت به چشم‌انداز گفتمان‌های سیاسی، از موقعیت خود در ده سال آینده که زمره‌های آن از همین حالا به گوش می‌رسد، راضی هستیم؟ اگر نه، چگونه می‌توانیم آن را تغییر دهیم؟^۲
- اگر آمارهای مربوط به یک روند موجود باشد، به‌طور معمول می‌توان آنها را به‌صورت نمودار درآورد. نمودار، سیر تکاملی یا نزولی روند در بستر زمان را نشان می‌دهد. خط روند را می‌توان براساس سرعت و سمت و سوی جاری آن، در آینده امتداد داد. این روش «برون‌یابی روند» نام دارد.^۳

۱. منظور از ج.ا.ا. در متن، جمهوری اسلامی ایران است.

۲. همان، ص ۱۳۱.

۳. همان، ص ۱۲۴.

۲. رویدادهای تأثیرگذار بر گفتمان‌های سیاسی: رویدادها^۱ ضد روند هستند. روندها تغییرات مستمر در طول زمانند و قاعده‌مند می‌باشند؛ اما رویدادها تغییراتی هستند که به سرعت اتفاق می‌افتد و قاعده‌مند نیستند. حوادثی چون جنگ، ترور، تصمیم یک رئیس‌جمهور و... می‌توانند تأثیر مهمی بر گفتمان‌های سیاسی بگذارند. آینده ممکن است آبستن اموری باشد که به‌طور کامل نو بوده و پیش از آن هرگز در نظام سیاسی تجربه نشده باشد. این امور به‌طور مستقیم یا غیر مستقیم می‌تواند بر گفتمان‌های سیاسی تأثیرگذار باشد. تأثیر رویداد بر روند به روش «تحلیل تأثیر بر روند» یا «تأثیر متقاطع» شهرت دارد. این روش برای اولین بار از سوی اولاف هلمر^۲ ابداع شد. مهم‌ترین حسن این روش آن است که آینده‌پژوه را وادار می‌کند تا به روابط متقابل تمام متغیرهایی که برای تجزیه و تحلیل انتخاب شده‌اند، به دقت بیندیشد.^۳

بنابراین در تحلیل روند باید افزون‌بر شناسایی روند، رویدادهای تأثیرگذار بر روند گفتمان‌های سیاسی نیز شناسایی و میزان تأثیر آنها بر روند مشخص گردد. در شناسایی رویدادهای تأثیرگذار بر روند گفتمان‌های سیاسی، با پرسش‌هایی روبه‌رو هستیم:^۴

۱. چه رویدادهایی، روند گفتمان‌های سیاسی موجود را می‌تواند تضعیف یا تقویت نماید؟
۲. تأثیر رویدادها بر روند گفتمان‌های سیاسی، چه زمانی به حداکثر و نقطه پایانی می‌رسد؟
۳. این تضعیف و تقویت رویدادها به چه تغییراتی در وضعیت گفتمان‌های سیاسی منجر می‌شوند؟

بر این اساس در پیمایش محیطی گفتمان‌های سیاسی در انقلاب اسلامی ایران، با این پرسش روبه‌رو هستیم: هم‌اکنون چه روندی در جریان است که اهمیت آن مدت‌ها به قوت خود باقی خواهد بود؟ شناسایی روند گفتمان‌های سیاسی از آن جهت اهمیت می‌یابد که تفکر نظام‌مند درباره آنها را آسان‌تر می‌کند و ما را قادر می‌سازد از آنها به گونه‌ای اثربخش استفاده کنیم. در واقع برای تحلیل گفتمان‌های سیاسی دو نکته حائز اهمیت است: اولین نکته شناسایی ایده‌های تأثیرگذار بر گفتمان‌ها است. روندها هنگامی شکل مشهود به خود می‌گیرند که از

1. Events

2. Olaf Helmer

3. Glenn, Jerome, (1998) *Interoduction to the futures research Methpdology series*,
http: www.tufurovenezd.com

۴. قدیری، بررسی و شناخت روش‌هایی مطالعه آینده، ص ۸۰.